

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Balassa Ivántól

Sorra hagynak itt bennünket Csűry Bálint legendás debreceni népryelvkutató iskolájának egykori „diákjai”, a huszadik század talán legjelentősebb magyar nyelvészeti mozgalmának kiváló tudósai. Imre Samu, Végh József, É. Kiss Sándor, Szabó István, Kovács István, Nagy Jenő, Penavin Olga, Bakó Elemér és mások után immár B a l a s s a I v á n is a fájdalmasan hiányzók sorába lépett. Halálával egy kivételesen termékeny, hosszú, gazdag életpálya zárult le, amely tele volt sokféle kihívással, bátor válaszokkal, soha meg nem ingó emberséggel.

Mint Csűry maga és tanítványainak legtöbbje, Balassa Iván (1917—2002) is a „vidéki” Magyarország egy kis falujában, a Bihar megyei Bárádon látta meg a napvilágot 1917. október 5-én. Édesapja körjegyző, édesanyja tanítónő volt, de sok időt töltött református lelkipásztor nagyapja körül; barátai, iskolatársai a falusi parasztgyermekek voltak. Miután a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában leérettségizett, a debreceni egyetem magyar—német szakos hallgatója lett (1936—40). Itt lett Csűry Bálint tanítványa, majd — még hallgatóként, 1938—39-ben — díjtalan gyakornoka, ma úgy mondanánk: demonstrátora, az akkor létrehozott Népryelvkutató Intézetben.

1940-ben benyújtja és megvédi „A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse” című bölcsészdoktori értekezését, és mindjárt utána — Csűry ajánlásával — a kolozsvári egyetemen Szabó T. Attila tanársegédje lesz. A már addig is erős népryelvi, népéleti érdeklődése Kolozsváron Viski Károly hatására a néprajz felé billent, így 1941 végén Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeumban lett néprajzos múzeológus. A háború után a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, osztályvezetője, majd 1950-ben főigazgatója. Innen 1956-ban Sárospatakra került a Rákóczi Vármúzeum igazgatói székébe, majd 1961-ben vissza a fővárosba, osztályvezetőnek a Művelődésügyi Minisztériumba. 1966-ban a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba került, ahol az agrártörténeti, néprajzi kutató és kiállító munkát irányította, a nemzetközi kapcsolatokat szervezte. Igazgatóhelyettesként ment nyugdíjba 1987-ben. Élete azóta is szakadatlan munkában telt, sőt, a hivatalos kööttségektől szabadulva még nagyobb energiával folytatta sokirányú szakmai kutatásait. Hatalmas munkásságát több mint húsz önálló kötet és számtalan tanulmány, cikk, előadás jelzi. Legnagyobb szabásúnak, a hazai és a nemzetközi tudományosságot legjobban megmozgatónak a kukorica-monográfiát (A magyar kukorica. Bp., 1960.), az ekés földművelés történetét (Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1973.), az Ortutay Gyulával együtt készített, németül és angolul is megjelent néprajzi kézikönyvet (Magyar néprajz. Bp., 1979.) és a Trianonnal elszakított magyarság néprajzának összefoglalását tekinthetjük (A határainkon túli magyarság néprajza. Bp., 1989.).

Az alábbiakban nem is ezekről, inkább elsősorban nyelvészeti vonatkozásokról szeretnénk szólni. Azt azonban itt is meg kell mondanunk, hogy ezekben a kitűnő néprajzi művekben is benne van Balassa Iván nyelvészeti érdeklődése és tudása. Sohasem feledkezik meg a dolgok nyelvi oldaláról: például az eke és a szántás kötetében száznál is több műszót, az oda tartozó tárgyak és tárgyrészek nevét elemzi külön-külön. Főleg pedig végleg leszámol azzal a sokáig élő babonával, hogy a földművelés tudományát egészében az itt élő szlávoktól tanultuk el. A Gombocztól felderített bolgár-török jövevényszók áttekintése mindenkit meggyőzhet róla, hogy már jóval a honfoglalás előtt ismertük nemcsak a kapás, hanem az ekés földművelés módszerét is. Magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti ismeretei, a Csűrytól tanultak megtermékenyítették, interdiszciplináris szintre emelték monográfiáit.

A Csűry-iskola tudósai közül Balassa Iván bontakoztatta ki legjobban azt az alapelvet, amelyet Csűry a „Szamosháti szótár” előszavában megfogalmazott: „A szóláskincs ezer meg ezer szállal kapcsolódik a népélet különböző nyilvánulásaihoz. Megértésükhöz ismernünk kell a nép-

hitet, népszokásokat, a népéletet. Nemcsak a szólások legnagyobb része volna érthetetlen, megfejtetlen néprajzi ismeretek nélkül, hanem a szókincs egy része is. Ezért szerintem a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha a fogalmakat kifejező szavak jelentéstani, nyelvestétikai stb. megvilágítása mellől hiányoznék a néprajzi háttér.” A Csűry-iskolában tanulta meg Balassa Iván, hogy a népnyelvi és néprajzi gyűjtés elválaszthatatlan, hogy a tárgyakról rajzos, fényképes kartonokat kell készíteni a részek nevével és a használat, munkamenet leírásával együtt. Ez a tudásanyag jelenik meg későbbi munkájában, amikor hatalmas múzeumi archívumokat hoz létre és teszi lehetővé a nemzetközi összehasonlításokat. Csűry nyomán vallja, hogy a tárgyi és vele kapcsolt nyelvi dokumentálás fontosabb, mint az őket magyarázó elmélet, mert ez új összefüggések felismerése után bármikor megváltozhatnak, de a hiteles adat örök.

Ilyen felfogásban készült már első, könyv méretű munkája, doktori értekezése is a debreceni cívisek földművelésének munkamenetéről és műszókincséről. A korabeli tudományt már az is meglephette, hogy a paraszti munkát éppen úgy „mesterségnek”, elméleti és gyakorlati szakismeretet igénylő foglalkozásnak tekintette, mint a kisipart, a kismesterségek üzését. Az a felismerés, hogy bizonyos tárgykörök — földművelés, állattartás, konyhamesterség, kendermunkák stb. — azonos szemléletű gyűjtések alapján országos és nemzetközi összemérések tárgya lehet, nagy hasznára vált Balassa Iván későbbi munkásságának: kolozsvári, sepsiszentgyörgyi, sárospataki, budapesti múzeumi tevékenységének, és ő jól fejlesztette tovább a Debrecenben tanultakat.

A néprajzi háttérű szókincsgyűjtések horizontális, vidékenkénti szorgalmazása mellett nagy híve volt Balassa Iván a vertikális, egy helyen mélyre ásó feldolgozásnak is. Ilyen volt Csűry cíviszótár terve, amelyet lelkesen támogatott, hiszen egy Debrecen méretű nagyváros, régióközpont a maga tarka kismesterségeivel — tímárok, szappanfőzők, gyertyamártók, pipakészítők, gubacsapók, lószerszámkészítők stb. — még több lehetőséget kínált az élő, illetőleg a céhes irattárak révén a történeti tárgykultúra és nyelv felderítésére. Többször is szóvá tette: sajnálja, hogy — főleg Csűry korai halála miatt — a folyamat megszakadt, és amikor napjainkban, fél évszázados kihagyás után Bakó Elemér alapítványa révén mód kínálkozott a terv újraélesztésére, vállalta a kuratóriumban való részvételt. Érzékeny veszteség, hogy tanácsait tovább már nem tudjuk kikérni.

Ifjúkori, de egész életét végigkísérő érdeklődés élt Balassa Ivánban a helynevek, határrésznevek iránt. Ebbe a tárgykörbe tartozik első, nagyobb, nyomtatott közleménye Szerep helyneveiről a Magyar Népnyelv első kötetében (1939.). Csűry ilyen érdeklődése Szabó T. Attila erdélyi gyűjtéseiből indult ki, de tervében már Bihar megye összefüggő felgyűjtetése szerepelt. A megindult terepmunkában jelentős szerepet játszott Balassa Iván is, akinek rendkívüli érzéke volt a személyes kapcsolatok kialakítása révén az adatközlők megtalálásához és szóra bírásához. Sajnos, ez a terv sem válhatott valósággá. Csűry halála mellett a háború is beleszólt a munkába: a jól kiképzett, hozzáértő fiatal kutatókat szétszórta a világégés: Afflavit „Mars” et dissipati sunt.

Balassa Ivánt egész életében vonzotta a helynevek, határrésznevek titka: a nép ajkán hozzánk kötődő hagyomány, hiedelem, a levéltárak és régi kéziratok térképek, katonai felvételek, turisztikaiadványok adatainak rejtvényfejtése. Belőlük gyakran nemcsak népnyelvi, hanem néprajzi, történeti titkok derülnek ki: a térszínforma változásai, a növényzet, a művelési jelleg, a határhasználat, a birtoklástörténet társadalmi néprajzi vonatkozásai. Érdekes megfigyelni azt a fejlődést, ami e tekintetben munkáiban végbement. A helynevek lokalizációjának jelölése már Szabó T. Attilánál fontos követelmény. Kezdetben azonban — és ez látható a Szerep helyneveinél is — csak arra képes a technika, hogy egy körbefutó határvonalon belül számok beírásával jelezze a hozzávetőleges helyet, amelyet a név jelöl. A későbbiekben ezek a térképvázlatok mind részletesebbekké válnak, és a katonai felvételek publikálási tilalmának megszűnte után rengeteg domborzati és névtani információval egészíthetik ki a gyűjtő és feldolgozó munkát. Kitűnő bizonyíték erre Balassa Ivánnak Kováts Dániellel kiadott munkája: „Sárospatak határának helynevei” (Sárospatak, 1997.). A nagy léptékű, huszonötéves térképszelvények, egyéb térképek és fényképek, amelyekben a kötet bővelkedik, új korszakot jelent a helynévgyűjtésben, követendő példát mutat az ezutáni gyűjtések szá-

mára: ehhez a hiteles dokumentációhoz kell hozzáilleszteni azt, amit a gyűjtő a helyszínen élő emberektől fel tud deríteni. Szinte megható, hogy Balassa Iván évtizedekkel az 1939-es szerepi helynévgyűjtés után 1985-ben szülőfaluja monográfiájában maga vállalja az ottani földrajzi nevek összegyűjtését és kiadását — természetesen a több mint hatszázoldalas kötetnek ő a szerkesztője (Báránd története és néprajza. Báránd, 1985.).

Balassa Iván nemcsak a Csűry-iskolában megismert témáihoz és szülőfalujához maradt hű. Bár életműve tengelyében a néprajz állt, hű maradt a nyelvtudományhoz is: láttuk, folyamatosan érvényesítette eredményeit. Hűség, és az elődök megbecsülése mutatkozik meg abban is, hogy mestereiről könyv méretű írásokban emlékeznek meg. És nemcsak Jankó Jánosról (1975.), hanem elindító professzoráról, Csűry Bálintról (1988.) és idősebb barátjáról, Szabó T. Attiláról is (1996.). Különösen ez utóbbi tűnik ki nemcsak terjedelmével, hanem gazdag szemléltető anyagával, fényképekkel, dokumentummásolatokkal.

A szülőfalu, Báránd díszpolgársággal hálálta meg nagy fia hűségét, és erre Balassa Iván büszkébb volt, mint számtalan tudományos és társadalmi kitüntetésére. Pedig tagjává választotta a dán és svéd akadémia is. Amikor 2002. november 1-jei halála után november 29-én Balassa Iván hamvait Bárádon örök nyugalomba helyezte a család, valamint a budapesti, debreceni néprajzosok és nyelvészek népes gyülekezete, joggal fordulhatott meg sokunk fejében: íme egy ember, aki valóra váltotta Ady vízióját: elindult a bárándi Eszteró-ér mellől — itt volt a falu régi település-magva — és eljutott az Atlanti-óceán partjának magas akadémiaiáig. Életművét ránk hagyta: még nagyon sokáig lesz mit tanulnunk belőle.

SEBESTYÉN ÁRPÁD